

מבחנה ההיסטורי של התנועה החלוצית בפולין

דוד זית

ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, 1929–1939, המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר 1993, 673 עמ'

ספרו הראשון של פרופ' ישראל אופנהיים על תנועת 'החלוץ' בפולין, שהופיע בתשמ"ב, הקיף את תולדותיה של התנועה בשנים 1917–1929.¹ עם הופעת הספר השני הושלמה ההיסטוריה של התנועה החלוצית בפולין, מראשיתה ועד למלחמת העולם השנייה. המחבר השקיע במפעל זה עשרות שנים של עמל, ואכן התוצאה מרשימה: על פני למעלה מ-1,400 עמודים מגולל אופנהיים היסטוריה של תנועה גדולה, שתרמה רבות לתקומת ישראל. ניתן לומר, ללא הגזמה, ששני ספרים אלה מהווים סיכום שהוא המקיף, השלם והמעמיק ביותר שנכתב בדורנו בנושא זה. אין כל אפשרות להקיף במסגרת סקירה קצרה את ההיסטוריה השלמה של 'החלוץ' בפולין, על שני כרכיה הגדולים. הסקירה שלפנינו מכוונת לכרך שהופיע זה עתה בהוצאת המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המקיף את תולדות 'החלוץ' בפולין בשנות השלושים, אך בכל זאת נחזור ונעיין, ולו בצמצום, בכמה סוגיות מרכזיות שבהן עוסק המחבר בכרך הראשון.

ייחודה של תנועת 'החלוץ' בפולין

ישראל אופנהיים מבהיר שמסיבות מתודולוגיות הוא אינו כולל במחקרו את תולדות 'החלוץ' בגליציה. גישה אחרת נקט ל"א שריד, שכלל במחקרו דיון על 'החלוץ' ועל תנועות הנוער במדינת פולין כולה, ובכלל זה גם בגליציה.² ואכן, בין שתי מלחמות העולם היוותה גליציה חלק אינטגרלי של הרפובליקה הפולנית; אולם החיים היהודיים התנהלו באפיקים שונים בפולין, שהשתחררה מכיבוש רוסי ממושך של 150 שנים, ובגליציה, שעד למלחמת העולם הראשונה היתה חלק מהקיסרות האוסטרו-הונגרית. לכן המשיכו להתקיים בפולין העצמאית שתי הסדרויות ציוניות נפרדות, ושני מרכזים נפרדים של 'החלוץ' ושל תנועות הנוער

1. 'אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין (1917–1929), ירושלים תשמ"ב [להלן: אופנהיים, א].
2. ל"א שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין, 1917–1939, תל-אביב 1979.

הציוניות. זה כשלעצמו מצדיק את גישתו המתודית של אופנהיים, מה גם שהיו הבדלים מהותיים בין שני המרכזים האלה. אופנהיים מקדיש פרקים חשובים לתנועות הנוער החלוציות שהשתייכו באורח אוטונומי לתנועת 'החלוץ', אך המחקר מתמקד בתנועת 'החלוץ' הכללית, וזו היתה, כאמור, זרם חלוצי מרכזי שהתאפיין באידיאולוגיה ייחודית, במבנה ארגוני ובדרך הגשמה משלו, שהושפעו במידה מכרעת מהקיבוץ המאוחד בארץ-ישראל. בגליציה התקיימה תנועת 'החלוץ' במבנה פדרטיבי ונוהלה במשך רוב התקופה הנדונה בידי שתי הסתדרויות נוער: השומר-הצעיר וגורדוניה. גם אנו נתמקד כאן בנושא המרכזי של מחקרו של אופנהיים - תנועת 'החלוץ' הכללית.

פולין אכלסה בתקופה הנדונה כשני מיליון וחצי יהודים (ועוד מיליון יהודים בגליציה) והיתה המרכז היהודי הגדול והחשוב ביותר באירופה. גם היהודים בחלק שהיה תחת שלטון פרוסי נעשו במשך הזמן לחלק בלתי-נפרד מהיישוב היהודי - הרוסי לשעבר - בפולין. לא כן גליציה היהודית, ששמרה על מאפייניה החברתיים והתרבותיים הייחודיים. ראוי להביא בהקשר זה מובאה קצרה מדבריו של אריה טרסקובר על המושג 'יהדות פולין':

הדבר הראשון ... הוא פרצופם הלאומי הבולט של יהודי פולין וחוסר טמיעה ראויה לשמה בקרבם ... תצוין ... האינטנסיביות הרבה בחייו הפנימיים של הקיבוץ היהודי בפולין, בצורתם הדתית והבלתי-דתית כאחת. ... הדוגמטיות הרבה של יהדות זו, דרכה להילחם על רעיונותיה מתוך עקשנות ובכוח מהפכני מיוחד במינו ... הפאתוס המהפכני בחייהם העיוניים של יהודי פולין ובחייהם היומיומיים למעשה הוא חזק ונמרץ במידה שקשה למצאו בחייהם של כמה מעמי אירופה, שאינם מגיבים על הבא עליהם והמתרחש בחייהם כדרכם של יהודי פולין.³

תכונות אלה של הקיבוץ היהודי בפולין באו לידי ביטוי בולט באופיה של תנועת 'החלוץ' הפולנית. נמצא בה גם את השורשיות היהודית, גם את האינטנסיביות והדינאמיות של החיים היהודיים, ואף את הדוגמטיות ואת הפתוס הלאומי והמהפכני. היא היתה שונה במובנים רבים מתנועות 'החלוץ' בארצות אחרות, כמו בגליציה, ברומניה, בגרמניה או בארצות-הברית. אך שוני זה לא פגם בעובדת היותה דוגמה ומופת לתנועות החלוציות בכל רחבי העולם היהודי.

תנועת 'החלוץ' הפולנית היא במובנים רבים אחת-תאומה ותנועת המשך לתנועת 'החלוץ' הרוסית. אופנהיים מציין כי בין 1920 ל-1923 שהו בפולין 1,800 חלוצים מרוסיה. חלקם נשארו בפולין ואף הקימו לעצמם הסתדרות נפרדת. אחרוני הרוסים גורשו מפולין ב-1923 ועלו ארצה. למרות חיכוכים ארגוניים והבדל במנטליות, רבה

3. א' טרסקובר, 'על פרצופם של יהודי פולין', בתוך: ב' דינור, א' טרסקובר, 'יש לשצ'ינסקי (עורכים), כלל ישראל: פרקים בסוציולוגיה של העם היהודי, ירושלים, 1954, עמ' 41-37.

היתה השפעת תנועת 'החלוץ' הרוסית על הפולנית, שהיתה עדיין בשלב התפתחות 'אמורפי-עוברי'. 'הנוער היהודי בפולין ראה בחלוצי רוסיה התגלמות של טיפוס יהודי חדש, בלתי-מוכר לו עד עתה: מהפכן בעל חזון אוניברסלי ועם זאת בעל השקפות לאומיות מוצקות' (אופנהיים, א, עמ' 124).

בין פליטי רוסיה הסובייטית הגיעו לפולין גם אנשי קבוצת 'דרור' שראשיתה כאפוזיזיה צעירה בהסתדרות הציונית באוקראינה, עד שפרשה ממנה ואימצה לעצמה את השם 'דרור'. הם לא הצטרפו לאחת המפלגות הציוניות ושמרו על אופיים האוטונומי. מתיהו מינץ מצא בהם דמיון רב לתנועות נוער חלוציות שצמחו מאוחר יותר במזרחה של אירופה.⁴

בפולין החלו חברי 'דרור' לפעול בקרב 'החלוץ'. 'הקירבה בין 'דרור' ו'החלוץ' נשענת ביסודו של דבר על שאיפת המרד של הנוער הלאומי-הרדיקלי, נגד הפער בין הדיבור והמעשה, על החתירה לשלמותם ואחדותם, וכן על הרתיעה מחיי המפלגה על גלגוליה השליליים' (שם, עמ' 129).

מפגש נוסף עם החלוציות הרוסית התרחש ב־1924, כאשר גדוד-העבודה שלח משלחת לגולה במגמה להקים תנועת נוער שתספק עבודה של עולים חלוצים לגדוד בארץ. בסופו של דבר היתה פעילות זו בבחינת התחלה בלא המשך, שכן אז החלה בגדוד בארץ תסיסה רעיונית, שהביאה אחר-כך לפילוג בינו לבין עין-חרוד, ובכל זאת אין ספק שלהשפעת החלוציות ה'רוסית' היה חלק לא מבוטל ביצירת התמורה בתנועת 'החלוץ' הפולנית – מתנועת-בת של ההסתדרות הציונית הפולנית לתנועה חלוצית רדיקלית בעלת צביון ציוני-סוציאליסטי. ההשפעות ה'רוסיות' הללו גם הכשירו את הקרקע לקליטת משלחתו של הקיבוץ המאוחד לפולין וליצירת הקשר הסימביוטי בין הגוש-הכללי בתנועת 'החלוץ' הפולנית לבין תנועה קיבוצית זו בארץ.

'החלוץ' והקיבוץ המאוחד

המפגש בין תנועת 'החלוץ' הפולנית לבין הקיבוץ המאוחד היה גורלי לשני הצדדים. בשנים 1925-1926 היה הקיבוץ מייסודו של עין-חרוד יקירה של מפלגת אחדות-העבודה ושימש בידיה כתובת עיקרית לביצוע משימות חלוציות בארץ ובגולה. בוועידת המפלגה בעין-חרוד ב־1924 הוכר הקיבוץ כצורת ההתיישבות המועדפת ואפילו הבלעדית, אך בכנסים הבאים של אחדות-העבודה חלה נסיגה מסוימת, ומנהיגיה (ברל כצנלסון ובן-גוריון) הכריזו שיש להכיר גם בצורות הגשמה אחרות. אולם גם לאחר מכן נהנה קיבוץ עין-חרוד וממשיך דרכו – הקיבוץ המאוחד – מהעדפה כמעט מוחלטת בשליחות בקרב נוער, גם בארץ וגם בגולה.⁵

4. מ' מינץ, חוגרים ומפתחים: לקורותיה של חבורת 'דרור' ברוסיה, תל-אביב 1983.
5. ד' זית, חלוצים במבוך הפוליטי: התנועה הקיבוצית 1927-1948, ירושלים תשנ"ג, עמ' 33-39.

בעת ההיא נזקק קיבוץ עין-חרוד לחיל מילואים בגולה, ואילו תנועת 'החלוץ' הפולנית נזקקה לכתובת מוגדרת לקליטת העולים שלה וגם לגיבוי ציבורי ופוליטי. כפי שהוסבר לעיל, הכתובת הפוליטית בפולין – בדמות מפלגת פועלי-ציון (ימין) – לא תאמה את האידיאולוגיה של 'החלוץ', גם משום שהמפלגה היתה שקועה ב'פעולת ההווה', גם בגלל עקרותה בתחומי ההכשרה והעלייה, וגם בגלל הנטיות היידישיסטיות שלה. לפיכך, ההתקשרות ההדדית בין הקיבוץ המאוחד לבין 'החלוץ' הפולני שירתה את צורכיהם של שני הצדדים.

'החלוץ' ה'כללי' בשליטתו של הקיבוץ המאוחד נחשב לנציגות המוסמכת של ההסתדרות הכללית בארץ-ישראל. משקי הקיבוץ המאוחד היוו כתובת יחידה למגשימי 'החלוץ' בארץ. מצב זה החל להשתנות רק בשנות השלושים, לאחר האיחוד בין אחדות-העבודה לפועל-הצעיר והקמת מפא"י. אך רק לאחר המתיחות שנוצרה בין הנהגת מפא"י לבין הזרם המרכזי בקיבוץ המאוחד, בהנהגת טבנקין – בעקבות הוויכוח המדיני ביניהם – החלו לנשב רוחות אחרות בהנהגת ההסתדרות, והדבר בא לידי ביטוי גם במידת התמיכה בגוש-הכללי ב'החלוץ' בפולין.

פעילותם של שליחי הקיבוץ המאוחד בתוך 'החלוץ' היתה ברורה וגלויה: תחילה הכריז טבנקין ששליחי הקיבוץ המאוחד יפעלו כשליחי ההסתדרות הכללית, ואם ידגישו את ההגשמה בקיבוץ, תהיה הפוננה לתנועה הקיבוצית בכללותה, ולא לזרם קיבוצי מסוים. אולם בהמשך שונתה ההדגשה. הטיעון היה ששליחי הקיבוץ מחנכים בתוך תנועת 'החלוץ', שהיא תנועה 'כללית', ולכן הם מכוונים אל התנועה הקיבוצית ה'כללית' בארץ-ישראל. החל מ-1928 יום נחום בנארי התארגנות מרכזית של הקיבוץ המאוחד בתוך 'החלוץ', וזו קיבלה על עצמה את ארגון קיבוצי ההכשרה ואת עלייתם של הקיבוצים וקליטתם בארץ. 'במישור הארגוני פעל הרוב כדי לבודד או אף לסלק את אלה מבין חברי המרכז שהתנגדו להזדהות עם הקיבוץ המאוחד' (שם, עמ' 548-550).

האידיאולוגיה של הקיבוץ המאוחד היתה קרובה יותר לזו של חוגי 'החלוץ' ה'כללי' מאשר לרעיונות ולמבנה החברתי של הזרמים הקיבוציים האחרים, אך בנוסף לכך השליחות ההסתדרותית ל'החלוץ' בפולין זיכתה אותו למעשה במונופול ובשליטה מוחלטת ב'החלוץ' ה'כללי', ושליטה זו ניתנה לו בעיקר הודות למעמדה הדומיננטי של אחדות-העבודה בהסתדרות. ואמנם, כאשר התערער מעמדו הפוליטי של הקיבוץ המאוחד במפא"י ובהסתדרות, ניטלה ממנו גם השליטה המוחלטת ב'החלוץ'.

ההתקשרות עם הקיבוץ המאוחד חידדה מאוד כמה מהנטיות הרעיוניות שרווחו גם קודם לכן ב'החלוץ' הפולני. אחת מהן שלבשה כעת צורה של משנה רעיונית ברורה ומוגדרת, היתה תורת 'החלוץ' ההמוני'. כאן חל מפגש רעיוני מעניין בין תורת הקיבוץ 'הגדול, הגדל והפתוח' לבין מה שראוי, לדעתי, לכנות בשם 'אוטופיה פרולטרית'. אוטופיה זו היתה ילידת קבוצה נבחרת של חלוצים באזורים המזרחיים של פולין. בדרך-כלל נוטים לקשור אותה עם קיבוץ קלוסובה בוהלין, אך היא רווחה גם בקיבוצי הכשרה אחרים באזור זה, ובהמשך התפשטה על פני פולין כולה. כך נוצר המבנה המיוחד של תנועת 'החלוץ' בפולין. היא היתה אמורה להיות

תנועה כללית, אפוליטית, ולחנך להגשמה חלוצית בארץ במסגרת ההסתדרות הכללית. היא היתה פתוחה לכל צעיר מגיל 18 ומעלה וקיימה סניפים עירוניים וקיבוצי הכשרה, שהיוו מעין פרוודור והכנה לעלייה לארץ. לא התקיימו בה חטיבות נפרדות הקשורות עם הזרמים הקיבוציים בארץ, אלא הגושה הכללית היה קשור קשר ארגוני ורעיוני עם הקיבוץ המאוחד בארץ. כמו־כן 'סתם חלוצים', כלומר חלוצים בלתי־מוגדרים מבחינה רעיונית או קיבוצית, נחשבו בפועל חברי הגושה הכללית הקשור עם הקיבוץ המאוחד, ולמעשה ניטלה מהם זכות ההגדרה העצמית. נוסף לכך יזמה תנועת 'החלוץ' את הקמת תנועת החלוץ־הצעיר, שבוגריה עברו בגיל 18 ל'החלוץ'. מטבע הדברים חינכה תנועת החלוץ־הצעיר להגשמה בקיבוץ המאוחד. תנועת הנוער העצמאית שחינכו להגשמה חלוצית היו מעוניינות בזיקה לתנועת 'החלוץ', שייצגה בגולה את ארץ־ישראל העובדת ואת ההסתדרות הכללית. אולם הן שמרו בקנאות על דרכן החינוכית ועל זיקותיהן הרעיוניות לתנועות החינוכיות בארץ. על רקע זה נחתם הסכם עם השומר־הצעיר ועם גורדוניה, שהבטיח להסתדרויות אלה מעמד אוטונומי בתוך סניפי 'החלוץ' ובהכשרה. אולם, כפי שניזכר בהמשך, היחסים בין הנהגת 'החלוץ' לבין התנועות האוטונומיות היו טעונים מתח מתמיד ומשברים.

יהודי פולין בשנות השלושים

אם בשנות העשרים, בראשית ימיה של הרפובליקה הפולנית החדשה, עדיין היו תקוות לשיפור מעמדו של המיעוט היהודי – הודות לחוזה המיעוטים שנכפה על פולין בחוזה השלום ולמאבק התקיף של הסיעה הפרלמנטרית בהנהגתו של גרינבוים – הרי שבשנות השלושים הן נגוזו. אשליות חדשות התעוררו בלב היהודים לאחר ההפיכה של פילסודסקי ב־1926, שבאה להחליף שלטון אנטישמי ומסואב. ואמנם, כל עוד שלט פילסודסקי לא הונהגה מדיניות אנטישמית רשמית, אך מצבם הכללי של היהודים לא הוטב. בעידן השלטון האוטוריטרי בפולין פחתו מאוד האפשרויות למאבק פרלמנטרי. המצב הורע מאוד לאחר מותו של פילסודסקי ב־1935. יורשיו היו אנשי צבא שהנהיגו מדיניות אנטישמית פופוליסטית. הממשלה הפולנית גם סתתה מהמדיניות המסורתית של ברית הדוקה עם צרפת, והחלה לנהל 'פלירט' פוליטי עם גרמניה הנאצית. מדיניות זו לא השתנתה עד ערב מלחמת העולם השנייה, כאשר האיום הגרמני הופנה ישירות נגד פולין. המדיניות הפרו־גרמנית השפיעה, כמובן, גם על היחס ליהודים. בסוף שנות השלושים נוספו על החוקים הכלכליים האנטישמיים גם התנפלויות על יהודים ואף פרעות מאורגנות נגדם, ללא כל התערבות של כוחות הביטחון הפולניים.

שנות השלושים היו גם שנים של משבר כלכלי חמור בפולין. הכלכלה הפולנית סבלה מאינפלציה כרונית, מעודף של תוצרת חקלאית שהיה קשה לייצאה ומפיגור חמור בתשתית ובמודרניזציה של התעשייה. שיפור קל חל בראשית ימי הדיקטטורה של פילסודסקי, אך לאחר 1929 הורגשו בפולין ביתר שאת תוצאות המשבר הכלכלי העולמי. היישוב היהודי הלך והתרושש. היהודים לא הועסקו כלל בפקידות

הממשלתית והמוניציפלית, וגם המשק הממלכתי היה סגור בפניהם. מפעלים פולניים לא קיבלו לעבודה פועלים יהודים, וכך נהגו גם רבים מבעלי מפעלים יהודים – לרוב מאימת השלטון או האיגודים המקצועיים. מה שנותר ליהודים היו התעסוקות היהודיות הקלאסיות: מסחר, רוכלות ומלאכה. אך דווקא ענפים אלה נפגעו קשות מהמדיניות הפיסקלית של הממשלה וממדיניות גלויה של עידוד המסחר הפולני ה'טהור'. גם בתחום החינוך – המכללות הגבילו את מספר הסטודנטים היהודים שהיו מוכנות לקבל, והדברים הגיעו לשיא כאשר סטודנטים יהודים סולקו בכוח מהאוניברסיטאות.

מצבם של היהודים בפולין היה נואש, אך כל פתחי היציאה נסתמו כמעט הרמטית. אפשרות ההגירה היחידה היתה עלייה ארצה. אך גם היא היתה מוגבלת והחל מ-1936 כמעט נסגרה לגמרי בפני המוני בית ישראל. אמנם נמשך עדיין זרם דקיק של עלייה חלוצית לגאליה ונפתחו אפשרויות מצומצמות של העפלה, אך גם דרכים אלה התאימו רק לנוער ציוני-חלוצי, ואפילו הוא נאלץ לבלות שנים קשות ומייאשות בהכשרה בציפייה לטרטיפיקטים. ואילו על המוני היהודים נסגרה המלכודת עוד שנים מספר לפני המלחמה והשואה.

קיבוצי ההכשרה בשנות השלושים

במקביל התרחשויות הללו התחולל תהליך, שלדעת אופנהיים ייצב את מצבה של תנועת 'החלוץ' ואולי אף הציל אותה בעת המשבר הפנימי, בעקבות הכשלונות בתקופת העלייה ההמונית. מדובר בשינוי באופיה של ההכשרה החלוצית. בשנות העשרים ניסו לטפח בעיקר את ההכשרה החקלאית, אך נתברר שבפולין דבר זה הוא קשה וכמעט בלתי-אפשרי מבחינה כלכלית. לפיכך התבססו קיבוצי הכשרה באזורי הספר המזרחיים ועסקו בדרך-כלל בתעשיית עץ ובעבודה במחצבות. בעתות עלייה גדולה היתה ההכשרה קצרה והאוכלוסיה במרכזי ההכשרה התחלפה בקביעות. אולם על רקע חולשתו של הסניף החלוצי ועם האטת העלייה, עודדה הנהגת 'החלוץ' מִעֲבָר להכשרה ממושכת יותר וקבועה. בתוך כך התפתחה יזמה של חברות מאורגנות, שהכריזו על עצמן כעל 'קיבוצי-עלייה' והודיעו מראש שיעדן הוא הגשמה משותפת בקיבוץ בארץ.

תמורה נוספת חלה על סף שנות השלושים. החל מחורף 1929 הורגש בכל רחבי פולין בחריפות המשבר הכלכלי, ובשנים הבאות הוא אף הלך והחמיר. המשבר הורגש בחומרה יתרה בהכשרה בקלוסובה שבווהלין, שם פוטר 300 פועלים יהודים, ובמקומם נתקבלו נוצרים. במזרחה של פולין, שם היו מרוכזות רוב קבוצות ההכשרה, החל חיפוש ספונטני אחר פתרונות ואחר מקורות פרנסה, והחלה נדידה לערים שונות. בדרך-כלל החלו קבוצות קטנות של 'כובשים' לתור אחר מקורות פרנסה בריכוזים עירוניים, ואחריהן באו קבוצות עובדים גדולות יותר – עד אשר הקיבוץ כולו, או אחת מפלוגותיו, התערו באחת הערים והכו בה שורש. קיבוץ קלוסובה, למשל, מנה עם תום הנדידה 32 פלוגות עם 1,526 חברים, כולם בווהלין.

השומר-הצעיר אף הוא אימץ לעצמו את דרך הנודדים וההיאחזות בערים - העיקריות בהן היו ביאליסטוק, סלונים ווילנה. תוך כדי כך הגיע מספר החברים הקבועים בהכשרה ל-500. בסופה של הנדידה ב-1935 המאזן היה כדלקמן: הגושה-הכללי עם 5 מוקדים ו-119 פלוגות, ובהן 5,787 חברים. השומר-הצעיר עם 21 קיבוצים ובהם 1,300 חברים. גורדוניה עם 11 קיבוצים ובהם 479 חברים (אופנהיים, ב, עמ' 53-69). אופנהיים מסכם את תופעת הנדידה:

כבעבר גם עתה השכיל 'החלוץ' לנצל משבר כמנוף לגיבוש והרחבה. שורשי ההצלחה מצויים היו לדעתנו בתפיסה הרדיקאלית-הוולונטאריסטית שגרסה, שאין לקבל בהכנעה פטאליסטית את גזר דינם של כוחות אובייקטיביים, דטרמיניסטיים כביכול (שם, עמ' 70).

הנוער שהגיע ל'החלוץ' בשנות השלושים כלל בעיקר בוגרי בתי ספר עממיים פולניים ובוגרי ה'חדר' המסורתי, ומעט תלמידי תיכון. נוער זה לא ידע עברית ולעיתים קרובות אף היה רחוק מציונות בכלל ומהתנועה החלוצית בפרט. זרימת הנוער ה'המוני' לשורות 'החלוץ' התקבלה תחילה כעדות לצדקתה של הפרוגנוזה הציונית והחלוצית. אולם בהמשך נתמלאו ראשי התנועה דאגה. הם תהו, כיצד ניתן לחנך נוער זה ברוח של הרעיון הקיבוצי. איך מתגברים על העדר השכלה, על דלות רוחנית, על גסות רוח ועל אנוכיות ואינטרסנטיות חומרנית הנעדרות כל זיקה לערכי רוח ותרבות? אולם בהשפעת דגם מוצלח של קיבוץ קלוסובה, נטו לייחס השפעה פלאית כמעט לכוחה המחנך של ההכשרה.

'האוטופיה הפרולטרית' של קלוסובה

לא במקרה נוצרה ההכשרה הקבועה והשתרשה במחוזות המזרחיים של פולין דווקא, ובמיוחד בוהלין ובפולסיה. באזורים אלה חי יישוב יהודי שהיה מושרש במסורת ובתרבות עברית. היהודים היוו כמחצית האוכלוסיה בערים ורבים מהם עסקו בתעשייה ובמלאכה, ובמיוחד בתעשיית העץ. תנאים נוחים ליצירת ההכשרה הקבועה נוצרו בתקופה של הפסקת עלייה, כאשר לא רבים התדפקו על דלתות 'החלוץ' בבקשת רשיון עלייה, ובתקופה של משבר והתרוקנות סניפי 'החלוץ'. להכשרה קבועה וממושכת לא היה מקום בתקופות של גאות בעלייה, משום שאז עמדה התנועה בפני לחץ כפול: לחץ מהארץ להחשת העלייה ולחץ הצעירים המבקשים לצאת בכל מחיר מפולין.

קיבוץ קלוסובה היה פרי יזמה עצמית של קבוצת חלוצים. כבר בהכרותם הראשונה קבעו המייסדים כי בקלוסובה מתארגן קיבוץ 'בתור קיבוץ מתמיד הכולל את חברי 'החלוץ' המתכוננים לעלות ארצה על יסודות של שיתוף בעלייה ובהתיישבות בארץ', ובכך רמזו על כוונתם להמשיך בחיי קיבוץ משותפים גם בארץ. בהמשך ניצבה השאלה, מה עושים כאשר העלייה מתעכבת? לכך ניתנה תשובה החלטית ורדיקלית

בפגישת פלוגות הקיבוץ בוהלין: יש להתארגן בצורה קיבוצית קבועה בוהלין בהכשרה ובעבודה קבועה עד לעלייה. זו לא היתה רק היענות לתנאי המשבר, אלא גם ביטוי מובהק של אידיאולוגיה, ותעיד על כך ההחלטה שצורת החיים העתידה בארץ תהיה 'ארגון קיבוצי רחב, שמגמתו קליטה בלתי פוסקת של העלייה, שיתוף בחיים ובעבודה, נאמנות להסתדרות הפועלים בארץ, והתיישבות פועלים משותפת' (אופנהיים, א, 457-459).

על אופיים ונחישותם האידיאליסטית של מייסדי קלוסובה מעיד הסיפור הבא: בחורף תרפ"ז נותרו בקיבוץ ההכשרה רק עשרים איש, שסבלו מחוסר עבודה, ממחסור ומרעב, אך הם לא נכנעו; הם נשבעו שלא יחזרו לבתי הוריהם ואף סירבו בתוקף לקבל סיוע מגורם כלשהו, ואפילו לא חבילות מזון מבתיהם. לפי כל התיאורים היה זה מיעוט אידיאליסטי ואליטיסטי, והוא היווה את הערובה לגידול ולפתיחות בהמשך הדרך. בשעת חולשה קיצונית, כאשר הוחלט לא לחזור לבתי ההורים לחג הפסח, רוב החברים נשברו, ובקלוסובה נותרו רק שני חברים! אך השניים הללו נשאר גאמנים לנדר שנדרו (שם, עמ' 463-465).

סימני היכר שייחדו את קלוסובה היו:

1. רדיקליזם עקיב ובלתי-מתפשר בהגשמת העקרונות;
2. הפניית עורף לחברה היהודית הסובבת וכן שלילת העיר ורצון מודע להימלט מהווייתה ומהשפעתה;
3. תורת החלוציות האכזרית, שלפי תפיסתם היתה המצנה הרדיקלי היחיד למצוקת עם ישראל בגולת פולין. המבטא העקיב ביותר של תורה זו היה בני מרשק. וזוהי תורת קלוסובה, על-פי ניסוחו של אופנהיים:

האינדיבידואליזם הומר בקולקטיביזם של קומונת האביונים, המרד לבש ... גם צורות חיצוניות, באוכל ובלבוש. המרד בסביבה לא נעדר מוטיבים אסכטולוגיים ואולי אף מניכאיים. מול העולם היהודי שהוגדר כמנוון ובנוי על קנאה, שנאה והתחרות פרועה, הועמדו החיים הקיבוציים כתא של חברה חדשה הבנויה על אשיות הקולקטיביזם ... חיים הנתפסים כגולת הכותרת של ההתפתחות האנושית. ... תערובת זו של מקסימליזם אקטיביסטי ואקספנסיוניזם צמחה על רקע של תחושה קטסטרופלית, של הכורח בדחיקת הקץ, כתוצאה מראייה פסימית של עתיד העם היהודי בגולה (שם, עמ' 469-470).

קנאותם של אנשי קלוסובה ודבקותם ב'חלוציות אכזרית' ובלדות פרולטרית כאורח חיים מחשל וכאידיאל חלוצי היו קשורות קשר הדוק בהטפתם לקשירת קשר מחייב בין החלוץ לבין הקיבוץ המאוחד. ואילו מבקרי קלוסובה שללו לא רק את הקיצוניות שלהם, אלא גם את ההתקשרות הבלעדית עם זרם מסוים בארץ-ישראל. הוויכוח על קבלת התורה של קלוסובה נמשך זמן רב ב'החלוץ' הפולני. הוא סוכם רשמית על-ידי המליאה של מרכז 'החלוץ' באוגוסט 1930, בהחלטה עקרונית: 'בקיבוצי ההכשרה של "החלוץ" אנו רואים את הגילוי הממשי

להגשמה חלוצית, את המעבר לחיי עבודה ושיתוף, המתחילים עוד כאן והמוצאים את המשכם הטבעי בחיי הפועל העברי בארץ. מתוך כך אנו רואים בקיבוץ את מקום החיים הקבוע לחבר עד זמן עלייתו [ההרגשות במקור - י"א] (שם, עמ' 496).

הפרדוקס הנעוץ בתורת קלוסובה נובע מאופיה האוטופי והאליטיסטי, שהפך לצידוק אידיאולוגי לקליטה המונית במסגרת וולונטרית פתוחה ובתנאי מציאות שהיו דיסטופיים בעליל (היפוכה הגמור של האוטופיה). האוטופיה ה'פרולטרית', המעלה על נס את האיש הפשוט, החי חיי עוני והמסתפק במועט, הולידה במשך מאות ואלפי שנים מסדרים, מנורים, חבורות מהפכניות וקבוצות של מתבודדים. גלגוליה המאוחרים ברוסיה הצארית הצמיחו את תנועת ה'נארודניקים', שהחלה את דרכה בהערצת המוזיק וסיימה אותה באקורדים של טרוריות. ואילו התרבות ה'פרולטרית' שטופחה בברית-המועצות בשנות העשרים היתה להוותנו זיוף ציני של אידיאליזם למטרות של מנגנון אכזר ומשתלט. ולהבדיל אלף הבדלות - האידיאליזם של אנשי קלוסובה היה תמים וטהור, אך חובה היתה להסתייג ממנו בתור אידיאולוגיה שלטת בתנועה חלוצית המונית.

את המאמצים ליצירת תנאים לקליטה המונית בשורות 'החלוץ' ניתן להסביר על רקע המצוקה הנוראה שהנוצר היהודי בפולין היה שרוי בה, וגם על-פי תפיסתו הקיבוצית ה'פתוחה' והבלתי-סלקטיבית של הקיבוץ המאוחד. אולם אין הסבר הגיוני לנסיגותיה של הנהגת 'החלוץ' לזווג צורך אמיתי זה עם תורה אוטופית המעלה 'אידיאל פרולטרי' המקדש עוני, דחקות, התנזרות מערכי תרבות ואף גסות רות. זוהי תורה התואמת מסדר של מתבודדים, אך לא תנועה פתוחה, המונית ומגשימה. אורח החיים של קלוסובה התאים לקבוצה קטנה, אידיאליסטית ונבחרת, ואף זה רק בנסיבות מיוחדות ולתקופה מוגבלת. החלתו בתנועה גדולה ובלתי-סלקטיבית היתה חייבת להוליך למשברים ללא מוצא.

השימוש הדוגמטי של אנשי קלוסובה ביזמה האידיאליסטית-רומנטית התנקם בסופו של דבר בהם עצמם. לאחר עלייתם ארצה הם פוזרו, בהתאם למדיניות הקליטה של הקיבוץ המאוחד, לחמישה קיבוצים. הם התאכזבו, משום שהאמינו שיינתן להם לבנות יישוב על-פי כללי חייהם ואמונתם. גורלם לא שפר גם בקיבוצים שבהם נקלטו, משום שהאנרכיזם הרדיקלי שלהם לא נתקבל שם על דעת רוב החברים.

תנאי החיים בקיבוץ הכשרה המבוטס על קליטה המונית

כאמור, בשנות השלושים היתה בפולין אבטלה גדולה. חברי קיבוצי ההכשרה היו חסרי מקצוע, וממילא נידונו לעסוק בעבודות קשות, 'נחותות' ועונתיות. חלק גדול של החברים היה מובטל במשך כל חודשי השנה, ובמיוחד בחודשי החורף. כתוצאה מכך שררו בהכשרה עוני מדכדך, תזונה ירודה ותנאים סניטריים גרועים, ומספר החולים היה רב. החברות הועסקו לרוב בעבודות בית, ושכרן היה נמוך עוד יותר משכר החברים, כנהוג בעבודות 'שחורות' במשק הפולני המפגר. המחסור היה כה

גדול שלעתים קרובות התקיימו חברי ההכשרה רק על לחם יבש וקפה שחור בלי סוכר. המצוקה הכלכלית רק העכירה את היחסים החברתיים ביניהם, שבלאו הכי היו מעוררים בעקבות ניהול כושל, חוסר אחריות ורשלנות בניהול ענייני יום-יום. תחת המצטה של מרד במוסכמות הזעיר-בורגניות ובשם נורמות התנהגות פרולטריות, נוצר מעין 'שולחן ערוך' של הפקרות ואף של גסות. עם זאת, החברים נתבעו לפעול להעמקת ערכי הקיבוץ, לגלות עניין בחיי תרבות, ובעיקר לחזק את עקרון השוויון. בעיה נוספת היתה שלמרות קביעותה של ההכשרה, היא היתה גוף ארעי במהותו שהתחלופה בו היתה רבה. בתנאים אלה - של מצוקה חומרית קשה ותחלופה רבה - קשה היה לדבר על ניהול משקי ראוי לשמו, או על עיצוב חיי חברה ברמה מתקבלת על הדעת, ועל אחת כמה וכמה לממש עקרונות חברתיים נעלים.

לדעתו של אופנהיים, 'התפיסה ההמונית הפתוחה והאמונה שאפשר להנחיל צורת חיים סלקטיבית-מצומצמת להמונים רחבים, נשאו בחובן מתחים אימננטיים שקשה היה לפרקם' [ההדגשה שלי - ד"ן] (אופנהיים, ב, עמ' 137).

בקיבוצי ההכשרה שאוכלסו ב'סתם חלוצים' ניסו גם כן להנהיג את קוד ההתנהגות המחמיר והקיצוני של קלוסובה. אולם חברי קלוסובה קיבלו על עצמם, מתוך הכרה פנימית ומרצון, את כללי השוויון המחמירים ואת אורח החיים הפרולטרני הגאה, ללא תלות בהורים או בסיוע כלשהו מן החוץ; ואילו בקיבוץ ההמוני של שנות השלושים ניסו לכפות נורמות אלה על-ידי משמעת חמורה ועל-ידי הענשת ה'חוטאים' - אם בעונש של דעת קהל עוינת חסרת רחמים, ואם בנקיטת צעדים אדמיניסטרטיביים. בעניין זה שואל אופנהיים:

האם הדרישות הללו שריח דוגמטיות נודף מהן, ואשר אילצו לא פעם את היחיד לכופף את עצמו כליל לרצון הכלל, תוך ויתור על ייחודו האישי, לא היה בהן משום עידוד הבינוניות והקונפורמיזם, שסותרו את השאיפה המקורית של יצירת 'אדם חדש'? (שם, עמ' 141).

אורח החיים בקיבוץ ההמוני סתר במובנים רבים את רעיונות הקיבוץ הבסיסיים שלאורם פעלה וחינכה תנועת 'החלוץ'. הדוגמאות לכך היו רבות, ואחת הקשות בהן היא המעבר החד שעברו חברי ההכשרה ממסורת פוריטנית של המשפחה היהודית לחופש בלתי-מרוסן ולהפקרות בתחום היחסים בין המינים. שליחים מהארץ וחברי קיבוץ שהודמנו לקיבוצי ההכשרה העידו על הודעזעותם למראה המציאות הפרועה ונעדרת הכבוד לזולת בתחום הרגיש הזה.

טבנקין וחבריו במשלחת הקיבוץ המאוחד התאמצו מאוד להעלות את קרן התרבות וההשכלה בקיבוצי ההכשרה, במציאות מצב זה הניע את הנהגת 'החלוץ' מטעם הגוש-הכללי לאחוז באמצעי כפייה כדי להשליט משטר של פעילות תרבותית מסודרת בכל קיבוצי ההכשרה. אולם המציאות הוכיחה שאיזמים בהענשה אין בהם כדי לעודד פעולה תרבותית, ולו גם בנושאים אלמנטריים כמו לימוד עברית או הכרה מינימלית של נושאים רעיוניים ותנועתיים (שם, עמ' 148-153).

ההכשרה ההמונית נכשלה בהשגת מטרתה, ולא רק מבחינה ערכית, אלא גם מבחינת ההישג האינסטרומנטלי: עולים רבים עזבו מיד בבואם ארצה, לעתים עוד לפני כן, בהפלגה. בארץ התברר עד מהרה ש'סתם חלוצים' מעדיפים ללכת העירה, אינם נמשכים לעבודה חלוצית וכיבושית, ואינם פונים להיקלט בקיבוץ. לקיבוץ הלכו בעיקר חניכי החלוצ-הצעיר, ובמידה פחותה גם בוגרי פרייהייט ['דרור']. 'בשנים 1933-1936 עזבו את הקיבוץ-המאוחד 2,500 חברים, שהיו 40% מכלל חבריו. זאת בנוסף על אלה שכלל לא הגיעו אליו אחרי עלייתם' (שם, עמ' 178).

למען הדיוק ואיוון התמונה יש לציין שעל קליטתה של העלייה החלוצית מפולין בימי ה'פרוספריטי' בארץ השפיעו גם גורמים אובייקטיביים, שלשום גורם תנועתית לא יכלה להיות שליטה עליהם. עזיבות היו גם בגופים חלוציים שמוצאם מתנועות נוער; יתרה מזו, פועלים ותיקים שעבדו תקופה ממושכת במושבות נדרו כעת בהמוניהם העירה. אולם הבעיה העיקרית הניצבת בפני ההיסטוריון בדיון על תרומתה של ההכשרה ההמונית לחיזוק תנועת העבודה בארץ ולבניין החברה הקיבוצית, היתה והנה גם היום: כלום היתה דרך זו עדיפה מדרכים אחרות, כפי שטענו וחזרו וטענו אנשי הקיבוץ המאוחד שהנהיגו את הגוש-הכללי ב'החלוצ'י? נראה שישראל אופנהיים נוטה להשיב בשלילה. אולם גם תשובתו אינה החלטית ופסקנית.

בשנות השלושים נמתחה ביקורת על הנהגת הגוש-הכללי ב'החלוצ'י משני כיוונים: חסידי החינוך האליטיסטי-סלקטיבי בתנועות הנוער הצביעו על כשלון התפיסה הטוענת לחינוך המוני ובלתי-סלקטיבי לחיי קיבוץ. ואילו גורמים הסתדרותיים בארץ הצביעו על התרחקות 'החלוצ'י מדרך המלך של חינוך לעלייה ולעבודה, או במלים אחרות: מכלליותו של 'החלוצ'י כתנועה המייצגת את הערכים הכלליים של ההסתדרות בארץ. הם טענו ש'החלוצ'י אינו צריך לחייב הליכה לקיבוץ, אך צריך לחנך לכפר, לחקלאות, לעבודה כיבושית.

הנהגת הגוש-הכללי לא אבתה לשנות את ההשקפה המושרשת, שהתבססה על חינוך שכבות רחבות של נוער עממי, כלומר של המוני בית ישראל, להגשמה חלוצית בקיבוץ. הביקורת העצמית התמקדה בתופעה של ניכור בין ההנהגה לבין כלל החברים בדיונים פנימיים נטען שבמקום לשכנע נתנו פקודות והוראות, שנתקבלו כגזירות. 'אלה העמיקו את הפער בין הצדדים ... ביורוקראטיזציה זו גורמת לכך, ש'אנשים שעומדים בהנהלת העניינים מנצלים זאת לטובתם'. נשתררה התחושה כי מנגנון זה השתלט על החברים בכוח הסרטיפיקאט, שמבקשו יעשו הכל וילכו לכל מקום כדי לקבלו. המחיר ששילמה התנועה בשל מציאות זו היה כבד' (שם, 181).

טבנקין וחבריו היו משוכנעים שהעקרונות היו נכונים ושהביקורת העצמית אמנם תביא לשיפור פעולתה של ההנהגה ושל חבר הפעילים במקומות, כך שאת השיטה בכללותה אין לשנות. הם המשיכו לטעון שהשיטה הסלקטיבית של תנועות הנוער מובילה ל'אליטיזם תלוש מצרת הרבים ואינה מסוגלת להביא המוני חלוצים לחופי הארץ. הם גם לא היו מוכנים להיכנע לתביעות ממקורות הסתדרותיים בארץ ולחנך רק לחלוציות 'כללית', שהקיבוץ אינו עומד במרכזה.

הביקורת של הנהגת ההסתדרות על דרכו של 'החלוץ' בפולין

ברל כצנלסון סייר בקיבוצי הכשרה בפולין, ובשובו ארצה העמיד בספק עקרוני את כל תורת החינוך וההכשרה של הגוש הכללי. הוא התפלמס קשות עם סיסמת קלוסובה הידועה - 'תורת החלוציות העברית אכזרית במעשיותה ונפלאה במהותה'. הוא לא קיבל את תורת הסבל בתור תמצית הרעיון החלוצי. קלוסובה בדורה היתה מסוגלת אולי להלהיב מיעוט אליטיסטי של מאמינים, אך סיגולה בתקופת העלייה ההמונית יצרה, לדעתו, רק עיוותים. הוא הטיח דברים קשים במעצבי דרכו של 'החלוץ': 'רואה אני אסון גדול בזה, אם בתוך החינוך הקיבוצי נחנך אנשי שקר וצביעות, לחיות בקיבוץ, ולהישבע בקיבוץ, לתבוע מאחרים את מילוי החומרות של החיים הקיבוציים ולטפח בלב הרגשות אחרות ולהסתירן ... זהו המטיל עלי אימה' (שם, עמ' 187).

בקיצור: ברל רצה להחזיר את 'החלוץ' למקורותיו, כלומר לעשותו תנועה פתוחה, כללית, המחנכת לעלייה, לעבודה, לתרבות עברית, לערכים הכלליים שבהם דגלה תנועת העבודה. חינוך בלעדי לקיבוץ נראה לו בלתי־אפשרי ואף פסול מוסרית לגבי העלייה ההמונית. פירושו היה, לדידו, כפיית דרך חיים על מנת לזכות בסרטיפיקט. אולם חברי הקיבוץ המאוחד, אף אם הודו בפני עצמם במחדלים בחינוכה של העלייה ההמונית, לא יכלו להסכים לביקורתו, שהרי פירוש הדבר היה לוותר על מונופול השליטה שלהם ב'החלוץ'. טבנקין חלק על הנחותיו של ברל וטען שאפשר היה לשפר את המצב, על־ידי איחוד עם תנועות הנוער האוטונומיסטיות. באין איחוד - יש הכרח להשתמש באמצעים אדמיניסטרטיביים (שם, עמ' 188-191).

בדיונים במפא"י בארץ יצאו אנשי גורדוניה נגד התפיסה ההמונית בבנינו של 'החלוץ' והסתמכו על העזיבה ההמונית של הסניפים לאחר הצמצום שחל בעלייה. לטענתם, גם הקיבוץ המאוחד גבנה בעיקר מבוגרי החינוך הסלקטיבי בתנועות הנוער. בהנהגת ההסתדרות היו מודאגים בעיקר מהעובדה ששלושה רבעים מעולי 'החלוץ' הולכים העירה, ולא לעבודה חקלאית במושבה. מכאן דרישתם התקיפה למקד את החינוך וההכשרה ב'החלוץ' בהכנה לעבודת כפיים בכלל ובעבודה חקלאית בפרט. לפיכך צריך - לדעתם - להגביר את החינוך החלוצי, אך לוותר על כפיית הדרך הקיבוצית, שאינה מתאימה לעלייה ההמונית. מועצת ההסתדרות החליטה על חובת הליכה למושבה, שתחול מעתה על עולי 'החלוץ'. אולם ההחלטה לא הוצאה אל הפועל (שם, עמ' 194-195).

בדיון הפנימי בגוש הכללי ב'החלוץ' היתה הסכמה ש'מבחינה רעיונית אין מה לחדש', ומכאן המסקנה שצריך לשפר את האמצעים האדמיניסטרטיביים. לדברי טבנקין: 'שלטון בתנועה המונית לא בלבד שאינו שלילי, אלא הוא הכרחי, בתנאי שהוא משמש אמצעי חינוכי ולא מטרה כשלעצמה'. הוא לא פסל סלקציה מסוימת, אך בתנאי שהיא תופעל רק לגבי אלמנטים שאינם מוכנים לקבל מרות. לפיכך, קבוצת שליחי הקיבוץ המאוחד - ובעקבותיהם מרכז 'החלוץ' - החליטו על ביטול הפלוגות הקטנות וריכוזן בקיבוצי הכשרה גדולים ובהוצאת אלה 'שאינם מתכוונים ברצינות להיות חלוצים'.

תהליך הסלקציה התבצע בידי ועדות מיוחדות שהופקדו על מתן אישורים לעלייה. דינו של מי שלא אושר היה להמתין לסיבוב הבא של מתן אישורים או לעזוב את ההכשרה. ה'גזירה' הקשה מכולן היתה ביטול האישורים הקודמים לאלה שטרם עלו וחזרו בתום ההכשרה לבתיהם, והחזרתם להכשרה לבחינה מחודשת. לתהליך הסלקציה היו תוצאות חיוביות מבחינת הקליטה בקיבוצים: מספר הנושרים בדרך לקיבוץ ירד משבעים לשלושים אחוז, ומבין אלה נשארו שישים אחוז לפחות שנה בקיבוץ.

אולם בתוך הסניפים התוצאה היתה הרסנית. משנודע על ה'גזירה' של ביטול אישורי העלייה לחלוצים שחיכו לעלייתם בבתיהם ועל החזרתם הכפויה להכשרה, החלה תסיסה בסניפים; חברים חדלו לצאת להכשרה, ותוך שנה אחת התפוררו רוב הסניפים. רגשי התמרמרות וזעם ניכרו גם בקיבוצי ההכשרה, וידוע גם על שתי פלוגות שפרץ בהן מרד נגד המרכז. המורדים אף פנו לוועד הפועל של ההסתדרות. בהנהגת 'החלוץ' התעורר החשש שהדבר יחזק את ידיהם של אלה מחוגי ההסתדרות השוללים את דרכו של הקיבוץ המאוחד (שם, עמ' 209-223).

תנועות הנוער והגוש הכללי 1930-1935

על רקע הקשיים בהכשרה הכללית גבר גם המתח בין הנהגת 'החלוץ' לבין תנועות הנוער האוטונומיות. גם בסניפים וגם בהכשרה הורגש מחסור גדול בכוחות הדרכה. הנהגת 'החלוץ' תבעה כעת ביתר שאת מתנועות הנוער האוטונומיות שיתרמו את חלקן בהדרכת 'סתם חלוצים'. הם זעמו במיוחד על השומר הצעיר, שסירב, לדעתם, להיענות לדרישות הזמן. היו גם שטענו כי כל ההסכם עם תנועות הנוער היה מקה טעות וראוי לבטלו, משום שהתנועות הללו מסתגרות בתוך עצמן ואינן מוכנות לתרום מכוחן לטובת הכלל.

טענות אלה לא היו חדשות. אמנם בוועידה העולמית של 'החלוץ' ב-1930 נתקבלו החלטות שחיוקו את האוטונומיה של תנועות הנוער, ומאידך הדגישו את כלליותו של 'החלוץ', אבל בפולין לא הרפה הגוש הכללי, בכוח הרוב שלו, משאיפתו להביא לביטול האוטונומיה ולשילובם של בוגרי תנועות הנוער בסניפי 'החלוץ'. טבנקין הגדיר את התנגדותן של תנועות הנוער לביטול האוטונומיה כ'ביטוי ריאקציוני של האינטליגנט נגד הפרוצס המכאיב של פרולטריוזיה'. בהנהגת 'החלוץ' נטו לזקוף את הכשלונות הגוברים של העלייה החלוצית לחובתן של תנועות הנוער, בשל סירובן לוותר על האוטונומיה שלהן. שליחי 'החלוץ', ובראשם גרשון אוסטרובסקי, הגיעו למסקנה שיש לכפות על תנועות הנוער האוטונומיות איחוד מלא. בדיון שהתקיים ברמת הכובש בנושא זה פרצו חילופי דברים חריפים בין שליחי הקיבוץ המאוחד לבין ברל כצנלסון. ברל יעץ להם לא להשתמש בכוח הרוב לכפיית עמדות ודעות על המיעוט. הוא טען שמותר להשתמש בשלטון הרוב לכפיית משמעת ארגונית, אך אין רשות כזאת בענייני חופש המצפון. לכל חבר ב'החלוץ' הזכות לבחור את דרכו הרעיונית כרצונו. כמוֹכֵן אסור להפר הסכמים, ולכן למרות שהוא נגד פדרליזם, אין

לקיבוץ המאוחד זכות חוקית להפר את הסכם האוטונומיה עם תנועות הנוער. תגובתו של טבנקין: 'אנחנו מוכרחים להיות שליטים ב"החלוץ"' (שם, עמ' 251-258).

ה'גוש' האשים את תנועות הנוער באליטיזם מתבדל. טבנקין תקף את האוטונומיזם ואיים שאם המצב יימשך - כי אז מוטב להתפלג. יחד עם זאת טען שאין הוא מתכוון לפגוע בעצמאותן הרעיונית של תנועות הנוער ובדרך החינוכית. אולם דרכו של הקיבוץ המאוחד ב'החלוץ' אינה דרך אחת מגי רבות - אלא דרך המלך לנצחונה של הדרך החלוצית בנוער היהודי, ומשום כך חייבים לחזקה ולא להחלישה בגלל אינטרסים פרטיקולריים.

תנועות הנוער היו מעוניינות להמיר את שלטונו הבלעדי של הקיבוץ המאוחד ב'החלוץ' בהסדר בנוסח פדרלי. אולם כוחן לא הספיק להן, גם בגלל התמדת שלטונו של ה'גוש' וגם משום שבוגריהן לא גילו להיטות לפעולה בסניפי 'החלוץ'. לפיכך שמרו על הזכויות שהקנה להן הסכם האוטונומיה. הברית בין השומר-הצעיר לגורדוניה בפולין נשארה הדוקה במשך כל התקופה, למרות המרחק הרעיוני ביניהן וחרף העובדה שהן התחרו ביניהן על ההגמוניה ב'החלוץ' בגליציה.

בתוך ריב-האחים הזה בתנועה החלוצית התרחשה הפרשה הידועה בשם 'הוועידה שלא התקיימה'. הוועידה האחרונה של 'החלוץ' בפולין נערכה ב-1929, ולאחר מכן מדי שנה נמצאו סיבות שונות ומשונות לדחייה. לעתים היו אלה סיבות אובייקטיביות, לעתים בגלל חששותיהן והתנגדותן של תנועות הנוער, ופעמים אחרות משום שלקיבוץ המאוחד היו שיקולים משלו לדחייה. לבסוף נקבע שהוועידה תתכנס ב-8 בנובמבר 1933. בתוך המתח בין היריבים התערב הוועד-הפועל של ההסתדרות, ובעקבות זאת נדחתה הוועידה בשנה נוספת, ונקבעה לפסח 1934.

ושוב, בעקבות לחץ משותף של הקיבוץ הארצי ושל גורדוניה על ההסתדרות והודות לסיועם של חברי מפא"י, תבע הוועד-הפועל של ההסתדרות לדחות את הוועידה לסוף קיץ 1934. ה'גוש' החליט, למרות זאת, לקיים את הבחירות. השתתפו בהן למעלה משלושים אלף חברי 'החלוץ'. התוצאות היו:

65.9%	הגוש-הכללי
23.0%	השומר-הצעיר
7.8%	גורדוניה
2.9%	ריכוז ע"ש ויתקין
0.4%	דת ועבודה

תחת לחץ הוועד-הפועל נדחתה שוב הוועידה למאי 1935. כעת איימו תנועות הנוער בפילוג, אם לא יתקיימו בחירות נוספות, סמוך לוועידה. בסופו של דבר התקיים רק כנס אנשי הגוש-הכללי, ובהשפעת משלחת ההסתדרות מהארץ נדחתה הוועידה (שם, עמ' 369-408).

בסיום הדיון על מדיניותה של הנהגת 'החלוץ' בפולין בשנות השלושים אופנהיים מצטדק ועוסק בשאלה ה'אסורה' על ההיסטוריון - מה היה קורה אילו? תשובתו ברורה: 'החלוץ' ההמוני לא היה מסוגל לעמוד בצוק העתים. ואילו עמידתן של

תנועות הנוער בתקופת השואה נותנת לגיטימציה לעמדתן העקרונית בתקופה שקדמה למבחנים הנוראים בחיי העם (שם, עמ' 409). כאן ראוי להוסיף כי על סמך התפתחותו המוכחת של 'החלוץ' בשנים 1936-1939, הולך ומתברר שגם הגוש הכללי שינה את אופיו. ההכשרה שלו נעשתה הומוגנית יותר, וחלקן של תנועות הנוער בשורותיו עלה, בעוד שחלקם של ה'סתם חלוצים' הלך ופחת. כך גמנע הפילוג, וגם היחסים בין תנועות הנוער האוטונומיות לבין ה'גוש' המונהג בידי הקיבוץ המאוחד הלכו והשתפרו.

המשבר המתמשך: 1936-1939

מצוקתה הנוראה של התנועה החלוצית בפולין בצל מלחמת העולם המתקרבת מסתברת על רקע המשבר הכללי של היהדות באירופה ועל רקע מאבקו של היישוב היהודי בארץ נגד הטרור הערבי והצמצום הדרסטי של העלייה. רשיונות העלייה המעטים הוקדשו כעת בעיקר להצלת יהדות גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה. התנועה החלוצית בפולין נאלצה להסתפק בסרטיפיקטים מעטים, ובצד העלייה החוקית החלה תנועת ההעפלה, שתרמה אף היא להקלת המצוקה בפולין. תקופה זו היא גם עידן של ירידה ורפיון בתנועה הציונית בפולין. הנוער פנה לתנועות האנטי-ציוניות, ובראש ובראשונה ל'בונד' ולמפלגה הקומוניסטית. מהשבר של התנועה הציונית נבנה גם הרוויזיוניזם, שהפריח סיסמאות קיצוניות אך גם ארגן תנועת העפלה משלו, בקנה מידה די גדול.

ככל שהתמשך המשבר רבו העזיבות בתנועת 'החלוץ'. חברי הסניפים נמנעו מלצאת להכשרה. לפי אומדן של דובקין, בסתיו 1936 פחתה ההכשרה ב-25-30 אחוז, ומספר הפלוגות ירד מ-380 ל-170. בסוף 1936 התברר שבמשך השנה עזבו את ההכשרה מחצית מן החברים. ב-1937 נותר בה רק שליש ממספר החברים שהיו בה לפני המשבר - בסך-הכל 3,000. בסוף 1937 ובראשית 1938 85% מהחברים היו בתנועה יותר משלוש שנים, 34% היו חברים בה בין ארבע לחמש, ו-12% מעל חמש שנים. חלקם של ה'סתם חלוצים' בהכשרה ירד ל-31%. על היושבים בהכשרה השתלטו רוח נכאים ורגשי מרירות. נותר בה רק הגרעין הקשה ואלה שלא היתה להם ברירה אחרת. 42% מכלל החברים היו מעל לגיל 25 (שם, עמ' 477-484).

ב-1938 הוקל מעט הלחץ, הודות לארגון ההעפלה. המצב המשקי של קיבוצי ההכשרה השתפר - בעיקר הודות לקביעות, מיצוי אפשרויות העבודה ולהקמת משקי עזר וענפי ייצור עצמאיים. כמו-כן השתפרה מעט איכות החיים והושקעו מאמצים רבים בשיפור ובהעשרת הפעילות התרבותית. אולם העולים ארצה - חלקם במעט הסרטיפיקטים וחלקם בהעפלה - לא מילאו את הציפיות שתלו בהם. האכזבה מן ההכשרה היתה אפוא קשה. איש לא הציע לבטלה, אך גם ידעו שתועלתה מועטה ושיגיעו לקיבוץ בארץ לא יותר מ-20 אחוז מכלל העולים. מכאן המפנה לעבר תנועות הנוער והאמונה שעל 'החלוץ' לבסס את עתידו עליהן ולהעביר להכשרה בני 17-18. אופנהיים מסכם פרשה זו באמרו: 'בעקיפין היתה אפוא הודיה בנכונות

תפיסתן של תנועות הנוער האוטונומיסטיות, לפחות לגבי תקופה של משבר ושפל. לשון אחר, תנועה חלוצית המונית ריאלית - רק בימי עלייה המונית' [ההדגשות שלי - ד"ז] (שם, עמ' 492).

השיבה הממושכת בהכשרה הולידה בעיות חברתיות קשות ללא פתרון. הוותיקים בהכשרה היו כבר בסוף שנות העשרים שלהם וחלקם אף בני 30-34. עתידם האישי היה לוט בערפל, בפולין לא היה להם מקום, ולבתי הוריהם לא יכלו כבר לחזור. התקווה לעלייה רק הלכה והתרחקה. במיוחד היה מר גורלן של החברות. הן חיו חיי רווקות, ללא סיכוי להקים משפחה וללדת ילדים.

במחצית 1936 התברר שרוב הסניפים נהרסו. על חלק מן הסניפים השתלטו עוזבי קיבוצי ההכשרה והפכו אותם למועדוני בילוי, ופה ושם גם לכיסוי לפעילות קומוניסטית מחתרתית. בתנועות הנוער של הקיבוץ המאוחד החלו לעסוק בארגון בוגרי התנועה בחטיבות מיוחדות, והועלו גם הצעות ליצירת קיבוצי הכשרה של בוגרי תנועות הנוער. כל זאת על רקע המתחים בין צעירי תנועות הנוער לבין ותיקי ההכשרה הסתם חלוצית'.

ב-1938 התאחדו פרייהייט והחלוץ-הצעיר. אך גם התנועה המאוחדת לא היתה מסוגלת למלא את קיבוצי ההכשרה המתרוקנים. במשך הזמן בוטל החוק המחייב שהייה של שנה לפחות בסניף 'החלוץ'. ההכשרה החלה להתמלא בבוגרי תנועות הנוער. ההבדל בין ההכשרה של 'החלוץ' הכללי לבין זו של תנועות הנוער האוטונומיסטיות החל להיטשטש (שם, עמ' 494-497).

בשלהי 1938 נותרו בידי הגוש הכללי שמונה קיבוצי הכשרה, ומספר חבריו ירד ל-4,000 בלבד. השינוי הטובה החל להסתמן עם הרחבת ממדי העלייה וההעפלה. עם עלייתם או עזיבתם של הוותיקים נעשו קיבוצי ההכשרה צעירים בתשעים אחוז. צעירי החלוץ-הצעיר-פרייהייט היו ברובם יוצאי עיירות קטנות ולרוב מעוטי השכלה, אך הם יצרו קיבוץ הכשרה אחר, הומוגני וחזק יותר. חבריו היו חדורים מוטיבציה רעיונית עמוקה יותר, מאשר אנשי הדור הקודם. התפתחות חיובית זו עמדה במבחן בתפקיד שמילא "החלוץ", על כל חלקיו, בימי השואה' (שם, עמ' 506).

בסיום כותב אופנהיים: 'בניגוד לקולות התהייה והלכי הרוח הפסימיים בגוש הכללי, תנועות הנוער צפו לעתידן באופטימיות וכביטחון בכך שדרכן היא הנכונה ביותר לא רק לגביהן, אלא גם לכלל "החלוץ"' (שם, עמ' 518).